

Het droppen van ledepoppen versterkte de angst voor de «5de colonne». Deze psychose paralisceerde op zekere ogenblikken de geallieerde defensie. De enorme vluchtelingenstroom die vanaf de eerste dag ontstond bemoeilijkte in grote mate het oprukken van de bevriende troepen.

De luchtaanvallen brachten niet alleen vernielingen teweeg maar hadden ook een demoraliserend effect op de vijand. Naarmate de operaties vorderden bereikte het Duitse moreel het «zenith» terwijl die van de geallieerden een dieptepunt kende.

Op 28 mei staakte het Belgisch Leger de

strijd. Honend bespot door de Franse regering als «lafaards» en «verraders». De strijd op ons grondgebied was niet gedaan want de geallieerden vochtten verder in de perimeter van Duinkerke. Op 25 juni legde ook Frankrijk de wapens neer. Weinigen geloofden nog in de eindoverwinning. De passieve houding van de regering Pierlot, tijdens haar verblijf in Frankrijk, toonde aan dat ook zij niet meer geloofde in de eindzege.

L. De Vos en J. De Meyer
Koninklijke Militaire School (53)

(53) Lt. Lic. Jan De Meyer schreef de notities van Prof. Dr. Luc De Vos uit. Gebruikte kaarten Cfr L. DE VOS en F. DECAT, a.w., blz. 99-106.

Het dagelijkse leven tijdens de Duitse bezetting

De alledaagsheid is een verschijnsel dat de jongste jaren vanuit de menswetenschappen steeds meer aandacht krijgt (1). Zeer lang lieten ook de historici het dagelijkse leven van vroeger vrijwel buiten beschouwing. Hun belangstelling ging haast uitsluitend naar de hoofdrolspelers van de geschiedenis, de belangrijke evoluties, de grote omwentelingen, de echte of de vermeende breuklijnen. De geschiedkundigen volgden de grote wijzers van het uurwerk, terwijl de continuïteit, de trage en nauwelijks merkbare omwenteling van de kleine wijzer haast aan hun aandacht ontsnapte. Die alledaagsheid bepaalt nochtans in veel belangrijker mate de geschiedenis van de individuele mens dan een oorlog hier of een revolutie daar. Totaal ten onrechte heeft men lange tijd het alledaagse als banaal en dus als onbelangrijk beschouwd. Voornamelijk *la nouvelle*

histoire, met historici als Jacques Le Goff en Emmanuel Le Roy Ladurie, heeft de aandacht toegespitst op de geschiedenis van mens en mentaliteit. Zij beperken zich niet tot de ideologische bovenbouw van de beschaving, maar betrekken ook de materiële onderbouw ervan in hun onderzoek. In die zin ging steeds meer aandacht uit naar de alledaagse handelingen, opvattingen en gewoonten van de mens in het verleden. Oorlogen en omwentelingen verstoorden vaak de alledaagse gang van zaken. De mens paste zich evenwel aan de nieuwe normen en omstandigheden aan, zodat vrij spoedig een nieuw soort alledaagsheid in oorlog en bezetting ontstond en het leven, zij het aan een ander tempo, verder ging.

Wij besteden in dit artikel bijzonder veel aandacht aan de voedselproblemen, want voor iedereen kwam het er in de eerste plaats op aan de bezetting te overleven. Wij peilen ook naar de reacties in de publieke opinie tegenover de voedingsproblemen. Ten slotte wordt een overzicht gegeven van enkele andere factoren die het alledaagse leven mee bepaalden.

(1) M. VAN DEN WIJNGAERT e.a., *Schoollopen in oorlogstijd. Het dagelijkse leven van middelbare scholieren tijdens de Duitse bezetting (1940-1944)*. Brussel, 1988, blz. 4.

1. Voedselvoorziening en rantsoenering tijdens de bezetting (2)

De Duitse invasie op 10 mei 1940 confronteerde ons land met een gigantisch voedingsprobleem. Op de vooravond van de Tweede Wereldoorlog maakten de meeste Belgen zich schuldig aan een overdadig voedselgebruik; dat was toen echter slechts voor de helft door de inlandse landbouwproductie gedekt. De invoer, hoofdzakelijk uit overzeese gebieden, vulde het tekort aan. Met de bedoeling Nazi-Duitsland van elke transatlantische bevoorradings te beroven, voerde Groot-Brittannië de continentale blokkade door. Die maakte echter ook vrijwel elke invoer van overzeese producten voor België onmogelijk. Dit had zeer nare consequenties voor de voedselvoorziening, maar deed ook zware tekorten rijzen aan o.a. petroleum, rubber en katoen. Tot overmaat van ramp kwam daarbij dat de bezetter zich heel wat inlands voedsel toeëigende via opeisingen voor de bezettingstroepen en voor export naar Duitsland. Daarbij bezondigden de Duitsers zich aan enorme aankopen op de zwarte markt, en ook daardoor verminderte de hoeveelheid levensmiddelen die voor de Belgische bevolking ter beschikking waren. De bezetter hield zich bij dit alles niet aan de bepalingen van de Conventie van Den Haag.

1.1. De Secretarissen-generaal voeren de rantsoenering door

Toen de regering-Pierlot op 16 mei 1940 de hoofdstad verliet, waren de secretarissen-generaal van de ministeriële departementen krachtens de wet van 10 mei 1940 met het bestuur van het land belast (3). Die secretaris-

sen-generaal waren nauwelijks op die taak voorbereid en zaten in een bijzonder moeilijke positie, zij zaten namelijk tussen twee vuren. Enerzijds hadden ze zich als Belgische ambtenaren aan een aantal principes te houden, en werden daaraan vanaf 1941 door de regering-Pierlot vanuit Londen geregeld herinnerd. Anderzijds hadden zij af te rekenen met de *Militärverwaltung*, het Duitse militaire bestuur dat in België en Noord-Frankrijk was gevestigd. Dat bestuur had als voornaamste taken de rust en de orde in het bezette land te handhaven en het Belgische economische potentieel in de Duitse oorlogsvoering in te schakelen. De autonomie die de secretarissen-generaal van de bezetter kregen was heel beperkt. Naarmate Berlijn in het raam van de totale oorlogsvoering steeds hogere eisen aan de bezette gebieden stelde, werd de Belgische bestuursmacht steeds meer door Duitse dwangmaatregelen ingeperkt. Als de secretarissen-generaal ondanks dat de bestuursverantwoordelijkheid bleven dragen, was dit om erger te voorkomen; zij vreesden dat collaborateurs het roer zouden overnemen als zij ontslag zouden nemen. Dat zou volgens hen een onbelemmerde uitbuiting van België door Nazi-Duitsland hebben meegebracht. Een dergelijke toestand wilden ze te allen prijze voorkomen. Dat is in een notedop de politiek van het minste kwaad, die overigens niet alleen door de secretarissen-generaal, maar ook door industriëlen, financiers, magistraten en door de kerkelijke overheid werd gevoerd (4).

Het Comité van secretarissen-generaal legde zich bijzonder toe op de voedselproblemen waarmee het bezette land af te rekenen had. Zij dienden een methode te vinden om de 8,3 miljoen Belgen zoveel mogelijk met de inlandse voedselproductie te voeden en om de beschikbare voedselvoorraden zo eerlijk mogelijk te verdelen. Daartoe werd de ganse

(2) A. HENAU en M. VAN DEN WIJNGAERT, *België op de bon. Rantsoenering en voedselvoorziening onder Duitse bezetting, 1940-1944*, Leuven-Amersfoort, 1986, 264 blz.

(3) M. VAN DEN WIJNGAERT, *De politiek van het minste kwaad*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 105, 2 (1990), blz. 265-279.

(4) M. VAN DEN WIJNGAERT, *Nood breekt wet. Economische collaboratie of accommodatie. Het beleid van Alexandre Galopin, gouverneur van de Société Générale tijdens de Duitse bezetting (1940-1944)*, Tielt, 1990, 172 blz.

voedselvoorziening, naar Duits voorbeeld, op een dirigistische manier aangepakt. De voedselrantsoenering, die al in de jaren dertig was voorbereid, was een uitstekend middel om de consumptie te beperken, maar ook de produktie en de distributie van voedsel werden aan een strenge overheidscontrole onderworpen. Door de rantsoenering had elkeen slechts recht op een beperkte hoeveelheid voedsel per dag. In principe was die hoeveelheid voor iedereen gelijk, maar bepaalde categorieën die omwille van hun beroep, hun leeftijd of hun gezondheidstoestand hogere voedselbehoeften hadden, konden op een bijrantsoen aanspraak maken.

Ten einde de voedselvoorziening te regelen werd een gigantische administratie door het Departement van Landbouw en Voedselvoorziening en door de Nationale Landbouw- en Voedselcorporatie in het leven geroepen. De gemeentebesturen speelden daarin een belangrijke rol. Zo dienden de gebruikers jaarlijks een rantsoeneringskaart bij het gemeentebestuur af te halen die hen recht gaf op een aantal rantsoeneringszegels per maand. Met die zegels, die elk één of meer dagelijkse porties vertegenwoordigden, en mits hij het nodige geld neertelde, kon de consument zich de gerantsoeneerde waren in de winkel aanschaffen. Om te overleven was een rantsoeneringskaart van groot belang. Verzetsorganisaties gingen tot vervalsing van dergelijke kaarten over om hun eigen manschappen, ondergedoken Joden of werkweigeraars in leven te kunnen houden.

De rantsoenering kwam voor de meeste Belgen neer op een streng dieet. Alle essentiële voedingsprodukten waren immers gerantsoeneerd en de toebedeelde porties vielen over het algemeen mager uit. Daarenboven waren de vooropgestelde rantsoenen niet steeds voorhanden. Doorgaans moest de gewone gebruiker het met 1.300 à 1.450 calorieën per dag zien te rooien, wat bijna een halvering betekende van het vooroorlogse voedingsregime. Men leed dus honger, zeker in de steden. Daar was men immers ver van de voedselpro-

duktie verwijderd. Voor het verwerven van een karig voedselpakket moest men bovendien vaak nog uren in de rij aanschuiven.

Het broodrantsoen bedroeg een hele tijd 225 gram; naar het einde van de bezetting toe steeg het tot 250 à 300 gram. De kwaliteit van het brood was zeer bedenkelijk. Omdat de meelvoorraden ontoereikend waren, lengde men ze aan met allerlei lapmiddelen, zoals aardappelmeel, droge groenten en fijngemalen stro. Door het vochtigheidsgehalte op te drijven, werd het gewicht van het brood verhoogd. Uiteindelijk zag het brood eruit als een kleverige, papperige massa, omgeven door een korst die bij het snijden steeds loskwam. Het aardappelrantsoen bedroeg gemiddeld 500 gram, wat lang niet ongunstig was. Het tekort aan andere eetwaren maakte dit relatief hoge rantsoen onontbeerlijk om de maag te kunnen vullen en de honger te verdoezelen. Het rantsoen van boter en margarine lag bijzonder laag; het bedroeg slechts 10 à 15 gram diepte in. Uiteindelijk moest de gewone consument het zien te rooien met 20 à 35 gram vlees per dag, waarin dan nog eens minimaal 20 % beenderen waren begrepen. Geen wonder dat de meeste mensen hun rantsoenzegels opsparden en slechts eenmaal per week vlees aten. De suikerbevoorrading verliep daarentegen vrij gunstig. De dagelijkse rantsoenen van 30 à 33 gram konden dank zij de goede suikerbietoogsten haast steeds gehonoreerd worden. Ook meelwaren, zetmeelhoudende produkten, suikerwaren en koffie waren gerantsoeneerd. Produkten die buiten de rantsoenering vielen, waren niet altijd makkelijk te verkrijgen. Dit alles maakte dat het oorlogsdieet voor de meesten een harde pil was. Het was niet te verwonderen dat het gewicht van de Belg in het eerste oorlogsjaar gemiddeld met vijf kilo daalde.

1.2. Middelen om het oorlogsdieet te verzachten

De bevolking zocht en vond talrijke achterpoortjes om het karige oorlogsmenu enigszins

aan te vullen. Zo ontstond er een ware jacht op niet-gerantsoeneerde eetwaren, zoals groenten, fruit en vis. De wonderbare haringsvangsten van 1942-1943 en van 1943-1944 gingen de geschiedenis in als de redding van de hongerende bevolking. Ten slotte werden talrijke vervangingsprodukten op de markt geëgooid die, ondanks hun vaak bedenkelijke kwaliteit — het woord *Ersatz* kreeg daarmee een bijzonder pejoratieve bijklank — vele afnemers vonden.

Een ander middel om de honger in te dijken was zelf voedsel voort te brengen. Velen sloegen de hand aan de ploeg zodat parken, plantsoenen, pleinen, spoorweg- en rivierbermen in akkers werden herschapen. Ook het houden van pluim- en kleinvee en het inzamelen van o.a. tamme kastanjes en paddestoelen was toen erg in trek. Bepaalde bevolkingsgroepen konden aankloppen bij liefdadige instellingen, zoals Winterhulp, die het voedselleed probeerden te lenigen.

Het meest beproefde middel om aan extra voedsel te geraken was evenwel de zwarte markt. In de sluikhandel was gewoon alles te krijgen, maar dan wel tegen woekerprijzen. Mensen knoopten opnieuw lang verwaarloosde familie- en vriendschapsbanden aan met plattelandsbewoners. De meesten smokkelden zelf de bij de boeren aangekochte levensmiddelen naar huis en liepen daarbij ernstige risico's om ingerekend te worden. Controleurs konden immers overal opduiken en wie op smokkelen werd betrapt kreeg een zware straf. Men kan daarbij het onderscheid maken tussen de zwarte markt waarmee de meeste stedelingen hun dagelijks rantsoen aanvulden, en de criminele sluikhandel in allerlei luxeprodukten die met reusachtige winsten gepaard ging.

2. De publieke opinie tegenover de problemen rond de voedselvoorziening (5)

(5) M. VAN DEN WIJNGAERT, *De publieke opinie tegenover de rantsoenering*, in *Mensen in oorlogstijd*, Brussel, 1988, blz. 176-180.

De zorg om het dagelijkse voedsel bepaalde in ruime mate de gedragslijn van de bevolking. Voor die reflex van zelfbehoud moest alles wijken. Bij 75 % van de bevolking was er sprake van voedseltekort, 13 % zou geen echte problemen dienaangaande hebben gehad, terwijl 10 % die dank zij de voedselhulp te boven kwam (6). De voedselnood deed zich het sterkst voelen in de provincies Brabant, Antwerpen en Luik, de meest geïndustrialiseerde en verstedelijke gebieden. De meer rurale gebieden konden uiteraard makkelijker in hun bevoorrading voorzien.

In eerste instantie stelde men de bezetter voor het voedseltekort verantwoordelijk. De bevolking ging ervan uit dat de Duitsers het land leegplunderden. De Belgische radio-uitzendingen vanuit Londen versterkten die mening. De hogere voedselrantsoenen toegekend aan Duitse onderdanen, aan bepaalde categorieën van collaborateurs, alsmede aan arbeiders die in dienst stonden van de Duitse oorlogseconomie, waren een doorn in het oog van de massa. De publieke opinie stelde ook de secretarissen-generaal voor de voedselschaarste verantwoordelijk. Enkel een aantal intellectuelen konden begrip opbrengen voor de prangende situatie van de hoogste ambtenaren. Door de massa werden alle fouten van het ravitailleringssysteem in de schoenen geschoven van de Secretaris-generaal voor Landbouw- en Voedselvoorziening, E. De Winter. Die verrichtte nochtans bijzonder verdienstelijk werk en slaagde erin België met zijn zeer negatieve voedingsbalans toch een behoorlijk voedselpakket te bezorgen. Ons land nam in vergelijking met de andere Westeuropese landen een middenpositie in. Maar daar hield de

(6) De hier aangehaalde percentages steunen op de analyse van de *Enquête Kerk-Eglise*, die door het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in 1978 werd ingericht. Methodologische beschouwingen in verband met het gebruik van die enquête zijn terug te vinden in M. VAN DEN WIJNGAERT, *Een koning geloofd, gelaakt, verloochend. De evolutie van de stemming onder de katholieke bevolking ten aanzien van Leopold III tijdens de bezetting (1940-1944)*, Leuven-Amersfoort, 1984, dl. 1, blz. 11-17.

man in de straat geen rekening mee. De massa vond de ganse rantsoenering onefficiënt; de rantsoenen waren niet alleen te laag, maar vaak was er ook een discrepantie tussen het voorziene rantsoen en wat men werkelijk in de winkel kon krijgen. De streng dirigistische aanpak van de ravitaillering druiste regelrecht in tegen de liberale mentaliteit van de Belgen. De Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie werd als een instrument van de bezetter gedoodverfd.

De al dan niet verdeckte propaganda van de gecensureerde pers ten voordele van het nieuwe, dirigistische systeem miste volkomen haar effect. Een radiobERICHT uit Londen had uiteindelijk meer invloed op de publieke opinie dan een hele reeks artikelen in de gecensureerde bladen. De Duitse noch de Belgische overheid kregen echt vat op het doen en laten van de bevolking. Oproepen van de Secretarissen-generaal om gezamenlijk de criminaliteit en de sluikhandel uit te roeien, haalden niets uit. Discipline en solidariteit werden verdrongen door de onverbidelijke zorg om het dagelijks voedsel.

De voedseltekorten waren uiteraard het meest geprononceerd in de steden. Vandaar dat de tolerantie tegenover de sluikhandel er veel groter was dan elders. Velen zagen het verwerven van voedsel via de zwarte markt als een noodzakelijk kwaad. De bevolking keurde het frauduleus aanschaffen van voedsel niet af en stond positief ten aanzien van de acties die Londen tegen de bevoorrading lanceerde.

De scherpste uitingen van onvrede met de te lage rantsoenen waren stakingen die zich o.a. in 1940-1941 in de mijnstreken en bij FN te Luik voordeden. De honger en de hoge prijzen op de zwarte markt verscherpten de klassetegenstellingen. De laagste inkomenscategorieën waren het meest benadeeld door het parallelle voedselcircuit van de sluikhandel. Die categorieën waren dan ook veel negatiever tegenover de zwarte markt ingesteld dan de meer goeude klassen.

3. Andere factoren die het dagelijkse leven bepaalden

Het waren echter niet alleen de materiële omstandigheden die het leven van elke dag bemoeilijkten. Angst en onrust hadden met de bezetter hun intrede gedaan. Zij zouden steeds grotere proporties aannemen naargelang de Duitsers wegens het keren van de oorlogskansen hogere eisen aan het land stelden en de nazirepressie meer om zich heen greep. In de steden maakte iedereen wel eens een Duitse razzia mee. Men hoorde er vertellen over familieleden of kennissen die ondergedoken waren om niet verplicht tewerkgesteld te worden in Duitsland. Bij luchtalarm werden de mensen uit hun slaap gerukt en dienden ze ijlings veilige plaatsen op te zoeken. Iedereen voelde de dreiging die de bezetter en de oorlog op de samenleving deden wegen. Het was die onrust die de oorlogsgeneraties tekende en die aan het overleven een veel bredere betekenis gaf.

Door talloze verbodsbepalingen en controles probeerde het Duitse militaire bestuur België naar zijn hand te zetten, maar het slaagde daar slechts zeer ten dele in. De Belgische mentaliteit vormde daarvoor een haast onmerkbare, maar zeer efficiënte hindernis. Zo maakten de Duitsers het leven zuur aan de traditionele jeugdbewegingen en desondanks wonnen die nog leden bij, terwijl de collaboratiegroepen met veel moeite slechts enkele duizenden jongeren wisten te verzamelen. De bezetter liet uit de schoolboeken al wat Duitsvijandig was verwijderen; vooral de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog werd grondig «aangepast». Maar uiteindelijk was de leraar meester in zijn klas. Vele leerkrachten vermeldden in hun les ook al wat de censuur uit de handboeken had verwijderd, en dit ondanks het gevaar van door collega's of leerlingen verklikt te worden. De meeste Belgen lieten zich door de nazipropaganda niet op sleeptouw nemen. Van de massa mocht men evenwel geen heldhaftigheid verwachten; de afkeer

die men voor de «nieuwe orde» koesterde, uitte zich meestal in onverschilligheid, niet in openlijke vijandigheid.

De Duitse overheid oefende controle uit op de pers, de radio-uitzendingen, de theaters, de bioscopen en het boekwezen. Alle verbodsbepalingen ten spijt circuleerden er echter boeken die op de zwarte lijst stonden, luisterde men naar radio-Londen en doken er illegale bladen en pamfletten op. Er bestond een sterke drang om de harde werkelijkheid via

film, theater, lectuur en dans te ontvluchten. Maar het beste wapen om de druk van de Duitse controles en razzia's tegen te gaan, was de humor. Met alles en iedereen, maar bij voorkeur met de bezetter en zijn handlangers stak men de draak. De lach was een bijzonder probaat middel, in het bereik van iedereen, om de oorlogspsychose te doorbreken en de bezetter, in de traditie van Uilenspiegel, voor schut te zetten.

Hever.

Mark Van den Wijngaert.

Het marktlied als oorlogsthema

Elke oorlogsvoering, om het even waar en wanneer, gaat gepaard met de grootste miserie op alle gebieden. Niemand is er bij gebaat, of toch, de woekeraars die in hun zwarte handel niets of niemand ontzien en alleen zoveel mogelijk winst maken tot doel hebben. Dit wordt allemaal vrij duidelijk gesteld in de marktzangersliederen die de werkelijke weergave zijn van de toestanden die een oorlog kan teweegbrengen.

Naast de «oorlogslieder» met een algemeen dramatische inhoud onderscheiden we ook deze met een overvloed aan melodramatiek. De liederen handelend over de gebeurtenissen op het slagveld of aan het front, het verblijf in de gewraakte gevangenkampen, de hongerige achtergebleven bevolking op het thuisfront en andere narigheden van diverse aard, zijn vooral weemoedig, treurig en soms hartverscheurend.

Zoals steeds en overal heeft men ook hier uitzonderingen en wordt schalks de spot gedreven met bepaalde toestanden, vooral dan op het ogenblik als de vijand verdreven is, men de vrije gedachte mag verkondigen en uiting geven aan jarenlange misnoegdheid.

Het zingen van het zgn. «oorlogslied» behelst in feite een relatief korte periode maar het resultaat is niet minder talrijk. De inhoud ervan is net zoals een ander vliegend blad een uiting van verdriet, opgekropte woede en ver-

drukking waartegen men niets kan beginnen. In allerhande soorten verhalen wordt de bezetter bezongen waarbij haat en wrok centraal staan. De tirannie van de overheerser wordt in alle toonaarden aangeklaagd en bij het einde van de vijandelijkheden zijn de liederen overwegend en vergelding tegen het leed dat zoveel onderdrukten moesten ondergaan. Van vergiffenis is er weinig of geen spoor, zeker niet in de teksten die tijdens of kort na de bevrijding gemaakt werden.

In deze periode, die de oorlog in feite volledig afsluit, geeft men lucht aan jarenlange verkropte vijandschap, die tijdens de oorlog slechts zeer verdoken kon geuit worden. Maar de overwinning op de bezetter wordt bij het volk omgezet in spitsvondige invallen en elk lucht het getergd gemoed op zijn manier. Het marktzangerlied is een element dat zich daartoe uitstekend leent.

Het lied dat vreedzamer is dan de daad waarover het handelt, bezingt de onderscheiden wandaden en perikelen uit de verschrikkelijke oorlogstijd. De marktzanger, eventueel ook dichter, vereeuwigd de slechtste momenten uit een mensenleven waarmee hij een bewijs levert van het diepmenselijk karakter dat deze liederen kenmerkt. De inhoud wijst duidelijk op een drang naar volksgerechtigheid tegenover wat men noemt de «beulen en moordenaars». Uit bepaalde liederen, ge-